

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПОГЛЯДІВ НА МЕТУ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Багатоманітність і відмінність підходів до мети кримінально-виконавчого законодавства переважно пояснюються поєднанням у покаранні ретроспективних і перспективних начал. Однак, якою б не була багатоманітність теорій про цілі покарання, у підсумку всі вони зводяться до мети відплати (кари), виправлення й спеціального попередження.

В історії світової державно-правової думки на проблематику мети покарання звертали увагу Піфагор, Демокрит, Платон, Вольтер, В. Гумбольдт, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Беккарія, Дж. Говард, І. Бентам, Г. Гегель, І. Кант та інші [1].

В українській правовій доктрині питання мети кримінально-виконавчого законодавства було досліджено в роботах О.В. Беци, І.Г. Богатирьова, О.М. Джужи, В.А. Львовичкіна, Г.О. Радова, В.М. Синьова, А.Х. Степанюка, С.Я. Фаренюка та інших. Разом із цим історико-теоретичним аспектам мети кримінально-виконавчого законодавства приділено недостатньо уваги. Саме тому метою статті є історико-правовий аналіз становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України.

У сучасній Україні питання про мету кримінально-виконавчого законодавства є особливо **актуальним**, оскільки в нашій країні активно розвивається та вдосконалюється громадянське суспільство, а також реформуються державні органи. Враховуючи складність зазначених проблем, вважаємо доцільним проаналізувати наукові підходи та їх втілення в нормативно-правових актах за останні 60 років.

У зв'язку із цим ми розглянемо поняття мети та завдань законодавства в етимологічному та юридичному аспектах.

В етимологічному розумінні мета – усе те, до чого прагнуть, чого потрібно досягти. Інакше кажучи, мета – це майбутній результат. Вона являє собою особливу форму знання, яке спрямоване на перетворення дійсності, зміну існуючих відносин. Мета – це сукупне уявлення про модель майбутнього результату, здатного задовольнити вихідну потребу за існуючих реальних можливостей, які оцінено за результатами минулого досвіду [2, с. 15].

Термін «мета» вживається в праві в різних значеннях і з різними цілями: для визначення мети конкретних законів та інших нормативно-правових актів, правових режимів регулювання, окремих юридичних засобів (юридичної відповідальності, заохочень тощо), певних суб'єктів права тощо. Відповідно до завдання статті нас цікавить термін «мета» насамперед у першому розумінні, оскільки вірне визначення мети законодавства в цілому та окремих його юридичних норм є еталоном їх ефективності.

Сутність з'ясування ступеня ефективності норм закону полягає в співставленні мети, яка намічена, і фактичного результату, який досягнуто за допомогою цих норм.

Мета законодавства може фактично привести до стійкого результату в необхідному напрямі лише за умови, якщо вона, по-перше, викликана актуальними суспільними потребами, правдиво (у деяких випадках із випередженням) відобра-

жає об'єктивну дійсність і сформульована з належним урахуванням її закономірностей; по-друге, оптимально співвіднесена з тими засобами й можливостями, які має суспільство на конкретному етапі свого розвитку. Іншими словами, необхідним є насамперед істинність та реальність мети, інакше остання виявиться помилковою та нереальною, здатною сприяти отриманню лише випадкового тимчасового результату. Водночас істинність і реальність поставленої мети не завжди означає її обов'язкове досягнення. Мета може бути й нереалізованою чи реалізованою лише частково. Істинність і реальність мети є передумовою її успішної реалізації.

У Виправно-трудоному кодексі (далі – ВТК) Української РСР 1970 року [3] (як і в інших ВТК союзних республік колишнього СРСР) мета законодавства не була сформульована, однак більшість учених за допомогою доктринального аналізу дійшли висновку, що метою виправно-трудоного законодавства є спеціальне (індивідуальне) попередження правопорушень, виправлення та перевиховання засуджених [4, с. 44].

Щоб визначити, наскільки реальною є мета кримінально-виконавчого законодавства, яка була сформульована вченими, на нашу думку, потрібно звернутися до історії відображення цих питань у міжнародно-правових актах та правових актах окремих країн із цього питання, хоча вони переважно стосуються лише осіб, позбавлених волі.

У найбільш загальному вигляді соціальні потреби у сфері, яка досліджується, було проаналізовано на міжнародному рівні та закріплено в прийнятих у 1955 році Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй поводження з в'язнями (далі – Правила). У ст. 58 цих Правил зазначено, що позбавлення волі спрямовано в підсумку на відгородження суспільства від злочинців. Ця мета може вважатися досягнутою, якщо в період відбування покарання пенітенціарна влада доб'ється того, що правопорушник буде мати бажання не тільки жити на волі, а й поважати закони, задовольняти свої життєві потреби законним способом [5].

Після прийняття зазначених Правил національні та міжнародні уявлення про соціальні потреби в цій сфері продовжували розвиватися. З'явилися такі нові терміни, за допомогою яких розширювалась змістовна сторона цієї проблеми: «ресоціалізація», «реінтеграція», «реабілітація», «виправлення», «перевиховання засуджених» тощо.

На Сьомому конгресі Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) із попередження злочинності та поводження з правопорушниками (1985 рік) підкреслювалося, що мета тюремного ув'язнення – перевиховання й соціальна реінтеграція злочинця, яка повинна здійснюватися з урахуванням політичних та соціальних передумов кожної країни. У Федеративній Республіці Німеччина мета визначалася як підготовка засудженого до життя на волі, у Японії – як виправлення й реабілітація, у Китаї – як поєднання продуктивної праці з ідеологічним вихованням.

У Положенні про європейські в'язниці, яке було прийнято в 1987 році, мета утримання засуджених (а отже, і мета кримінально-виконавчого законодавства) – розвивати в засуджених почуття відповідальності, нахили та звички, які дадуть їм під час повернення в суспільство більше можливостей жити самостійно, дотримуватися законів.

Вважаємо, що саме в останньому документі найбільш реально, повно та узагальнено було викладено мету кримінально-виконавчого законодавства.

Що стосується СРСР, то в юридичній літературі цього періоду існувала наукова проблема співвідношення понять «виправлення» та «перевиховання», яка не знайшла однозначного вирішення й була предметом широкої дискусії серед фахівців кримінального, виправно-трудоного права, педагогіки, психології тощо. У процесі дискусії основним стало питання розуміння термінів «виправлення» й «перевиховання» та співвідношення між відповідними поняттями.

Оскільки зазначена дискусія не зблизила точки зору різних учених, спробуємо в узагальненому вигляді охарактеризувати сутність доктринального тлумачення цих понять. Виправити злочинця – піддати зміні на краще окремі його погляди, звички та нахили. Під перевихованням злочинця малось на увазі наново його виховати, сформувані його нові погляди, уявлення, звички, які в сукупності формують особистість людини.

У сучасний період більшість учених дійшли висновку, що термін «перевиховання» може існувати лише в теоретичному аспекті, оскільки досягнення того, щоб за час відбування покарання особа стала зразковим громадянином, – завдання нереальне [4, с. 75]. Ми погоджуємося із цією думкою, оскільки, по-перше, відбуваючи кримінальне покарання, засуджені (особливо це стосується позбавлених волі) перебувають у специфічному середовищі та оточенні, яке має своєрідні погляди й свою систему цінностей, які переважно не співпадають із ціннісними орієнтирами законослухняних громадян; по-друге, потрібно погодитися з думкою педагогів і психологів, які стверджують, що дорослу людину перевиховати неможливо, тому що фундамент її світогляду та правової свідомості закладено ще в дитинстві. На підставі цього можна зробити висновок, що законодавець повинен ставити за мету лише виправлення засуджених.

Виправлення засуджених, на нашу думку, повинно стати складовою частиною їх ресоціалізації, під якою в найбільш узагальненому вигляді ми розуміємо прищеплення засудженому позитивних властивостей людини, наявність яких дозволяє йому функціонувати після звільнення як повноправному члену суспільства. Варто наголосити на тому, що під час відбування кримінального покарання можливо забезпечити лише перший етап ресоціалізації громадянина, а другий повинен здійснюватися після його звільнення від покарання.

Не викликає сумнівів як у вчених, так і в практиків, що метою кримінально-виконавчого законодавства є також попередження (превенція) скоєння нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

На підставі викладеного ми вважаємо, що метою кримінально-виконавчого законодавства є виправлення засуджених, їх ресоціалізація та попередження здійснення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

У Кримінально-виконавчому кодексі України [6] (далі – КВК України), який було прийнято 11 липня 2003 року, було значною мірою враховано побажання вчених і практиків. Зокрема, згідно зі ст. 1 КВК України визначено мету й завдання кримінально-виконавчого законодавства нашої держави.

Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок та умови виконання та відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи,

суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

На нашу думку, законодавець досить вдало сформулював мету й завдання цієї галузі законодавства, а практична реалізація зазначеної мети й завдань сприятиме підвищенню ефективності виконання кримінальних покарань та значною мірою дозволить впливати на практику виконання покарань не тільки з боку державних органів та організацій, а й усього громадянського суспільства.

Вважаємо, що в ст. 1 КВК України відображено єдність та взаємозв'язок мети покарання, яка була визначена Кримінальним кодексом України (далі – КК України) [7] (ч. 2 ст. 50 КК України), та мети кримінально-виконавчого законодавства.

Виправлення й ресоціалізація засуджених розглядаються як генеральні лінії законодавства про виконання кримінальних покарань і являють собою складні психолого-педагогічні та соціально-правові категорії. Під сутністю виправлення засудженого, згідно із ч. 1 ст. 6 КВК України, розуміється процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Під сутністю ресоціалізації, згідно із ч. 2 ст. 6 КВК України, розуміється свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Ресоціалізація є необхідною умовою виправлення засудженого.

Запобігання вчиненню нових злочинів засудженими, тобто спеціальне попередження (превенція), визначається комплексом заходів попереджувального характеру, які суттєво ускладнюють чи взагалі виключають можливість скоєння засудженими нових злочинів до зняття чи погашення судимості (ст. ст. 89, 90, 91 КК України), а також у більш тривалий термін. Це досягається передусім створенням відповідного режиму відбування покарання, проведенням із засудженими виховної роботи й правової пропаганди, забезпеченням особистої безпеки засуджених, заохоченнями й покараннями, підготовкою до звільнення тощо.

Запобігання вчиненню злочинів іншими особами чи загальне попередження (превенція) досягається шляхом загрози застосування покарання за скоєння суспільно-небезпечних діянь, а також реальним використанням покарань у відповідних органах та установах кримінально-виконавчої системи. На підставі цього можна зробити висновок, що загальне попередження, з одного боку, здійснює вплив на нестійких громадян опосередковано – через покарання осіб, які вже скоїли злочини, а з іншого – стимулює громадян до законслухняної поведінки під загрозою застосування покарання у разі скоєння ними правопорушень. У зв'язку із цим важливе значення має інформування населення щодо процесу та умов відбування покарань різних видів. За належної поінформованості населення, переконливої правороз'яснювальної роботи матиме місце психологічний вплив не тільки на нестійких, а й на правослухняних громадян, оскільки в їхній свідомості таким чином реалізується соціальна справедливість, а також формується повага до закону [2, с. 17].

Для досягнення зазначеної вище мети визначається система завдань кримінально-виконавчого законодавства. Частина 2 ст. 1 КВК України називає основні з них:

- 1) визначення принципів виконання кримінальних покарань;
- 2) визначення правового статусу засуджених та гарантій захисту прав, законних інтересів та обов'язків засуджених;
- 3) визначення системи органів та установ виконання покарань, їхніх функцій та порядку діяльності й контролю за виконанням кримінальних покарань;
- 4) визначення порядку участі громадськості в процесі виправлення й ресоціалізації засуджених;
- 5) регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань;
- 6) регламентація порядку звільнення від відбування покарання й допомоги особам, звільненим від покарання;
- 7) регламентація контролю й нагляду за особами, звільненими від покарання.

Конкретизацію перерахованих завдань здійснено в окремих статтях, главах та розділах КВК України: перелік принципів виконання кримінальних покарань – у ст. 5 КВК України; правовий статус засуджених та гарантії захисту прав, законних інтересів та обов'язків засуджених – у главі 2 ст. 4; системи органів та установ виконання покарань, їхніх функції та порядку діяльності – у главі 3; порядок контролю за виконанням покарань – у ст. ст. 26, 27; порядок в процесі виправлення й ресоціалізації засуджених – у ст. 25; регламентація порядку звільнення від відбування покарання, допомоги особам, яких звільнено від відбування покарання, контролю й нагляду за ними – у розділі V (17 статей).

Найбільшою за обсягом є регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань, яким присвячено розділи 2, 3, 4 КВК України (124 статті).

Більш вузькі завдання визначено в низці інших статей КВК України, які регулюють конкретні правові відносини чи конкретні правові інститути (наприклад, режим у колоніях, технічні засоби нагляду й контролю, виховний вплив на засуджених, самодіяльні організації засуджених тощо).

Під виконанням покарання необхідно розуміти діяльність органів та установ, які виконують покарання на підставі вироку, ухвали чи постанови суду, що вступили в законну силу. Під відбуванням покарання розуміється порядок тримання й поведінки засуджених, який регламентується кримінально-виконавчим законодавством, що визначає ступінь обмежень засуджених у певних правах і свободах.

Історико-правовий аналіз змісту, мети й завдань кримінально-виконавчого законодавства свідчить про те, що вони базуються на міжнародних стандартах із прав і свобод людини, а також на міжнародних стандартах поводження із засудженими. Цей висновок прямо постає зі ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (далі – Пакт), згідно з якою всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження та повагу гідності особистості. Пенітенціарною системою передбачається режим для засуджених, суттєвою метою якого є їх виправлення [8, с. 174–177].

Зазначена теза стосується лише засуджених до позбавлення волі, проте, враховуючи факт, що позбавлення волі є найбільш суровим покаранням у системі кри-

мінальних покарань, керуючись принципом аналогії закону, ми робимо висновок, що зазначена теза Пакту в повному обсязі поширюється також на всі інші види кримінальних покарань і кожного засудженого, який його відбуває.

Досягнення зазначеної мети та завдань повинно забезпечуватися соціально-економічною базою й існуючим правовим механізмом держави, відповідною цілеспрямованою діяльністю її органів, а також активною участю в ньому громадських організацій, трудових колективів та окремих громадян. Успішне вирішення мети та завдань, поставлених кримінально-виконавчим законодавством, може бути здійснене під час поєднання зусиль не тільки правоохоронних органів (включаючи органи й установи виконання покарань), а й за активної участі широкого кола як державних, так і недержавних організацій.

Позитивним і прогресивним у чинному КВК України є й те, що в ньому вперше в історії національного законодавства, яке регулює виконання й відбування кримінальних покарань, було закріплено його принципи [8, с. 147–150]. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства зумовлена тим, що вони містять у собі ідеальні уявлення громадянського суспільства й держави про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності, про результат цілеспрямованих зусиль адміністрації органів та установ виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого законодавства є виразом основного в цьому акті, вони відображають стратегічну тенденцію його розвитку, показуючи, на що воно зорієнтовано [9, с. 21].

Таким чином, принципи кримінально-виконавчого законодавства, відображуючи суть виконання покарань, є орієнтирами для держави й інших суб'єктів виконання покарань, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання.

Література

1. Осауленко А.О. Становлення та розвиток поглядів на покарання та права і свободи засуджених (історико-правовий аспект) / А.О. Осауленко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – № 21. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 82–85.
2. Кримінально-виконавче право / [В.А. Бадира, С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова та інші] ; за ред. Т.А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – 400 с.
3. Виправно-трудоий кодекс Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 1. – Ст. 6.
4. Курс кримінально-виконавчого права України : [навчальний посібник] / за ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 304 с.
5. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. – К. : Юрінформ, 1992. – 200 с.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.
7. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
8. Кримінально-виконавче право України : [підручник] / за ред. О.М. Джужи. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України : [науково-практичний коментар] / за заг. ред. А.Х. Степанюка. – Х. : ТОВ «Одісей», 2008. – 560 с.

Анотація

Осауленко А. О. Историко-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. – Стаття.

У статті досліджено історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України, проаналізовано відповідні наукові підходи та їх втілення в нормативно-правових актах за останні 60 років. У контексті досліджуваних проблем особливу увагу було приділено нормативно-правовим актам та правовій доктрині СРСР. Автор акцентує увагу на тому, що виправлення й ресоціалізація засуджених розглядаються як основні лінії законодавства про виконання кримінальних покарань і являють собою складні психолого-педагогічні й соціально-правові категорії. Як один зі складових компонентів мети кримінально-виконавчого законодавства розглядається й попередження здійснення нових злочинів засудженими й іншими особами.

Ключові слова: мета кримінально-виконавчого законодавства, покарання, виправлення, ресоціалізація, засуджений.

Аннотация

Осауленко А. А. Историко-правовые аспекты становления взглядов на цель уголовно-исполнительного законодательства Украины. – Статья.

В статье исследованы историко-правовые аспекты становления взглядов на цель уголовно-исполнительного законодательства Украины, проанализированы соответствующие научные подходы и их воплощение в нормативно-правовых актах за последние 60 лет. В контексте исследуемых проблем особое внимание было обращено на нормативно-правовые акты и правовую доктрину СССР. Автор акцентирует внимание на том, что исправление и ресоциализация осужденных рассматриваются как основные линии законодательства об исполнении уголовных наказаний и представляют собой сложные психолого-педагогические и социально-правовые категории. В качестве одного из составных компонентов цели уголовно-исполнительного законодательства рассматривается также предупреждение совершения новых преступлений осужденными и другими лицами.

Ключевые слова: цель уголовно-исполнительного законодательства, наказание, исправление, ресоциализация, осужденный.

Summary

Osaulenko A. A. Historical and legal aspects regarding formation of views on the purpose of penal criminal legislation in Ukraine. – Article.

In the article the historical and legal aspects of the formation of views on the purpose of penal criminal legislation of Ukraine are explored, relevant scientific approaches and their reflection in the legal acts in the last 60 years are analyzed. In the context of investigated problems special attention was paid to the legal acts and legal doctrine of the USSR. The author emphasizes the convict emendation and resocialization are considered as the main law guidelines for implementation of criminal penalties and represent the complex psychological, educational, social and legal categories. As one of the components of the goal of penal criminal legislation is prevention of new crimes by convicts and others.

Key words: purpose of penal criminal legislation, judgment, emendation, resocialization, convict.

УДК 355.357(477)

О. О. Гуцин

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В ОПЕРАЦІЯХ ІЗ ПІДТРИМАННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство за останню чверть ХХ – початок ХХІ ст. зіткнулося з кардинальними змінами в структурі збройної боротьби. Внутрішні конфлікти, збройні конфлікти, що носять змішаний характер (інтернаціоналізовані збройні конфлікти), гібридні війни фактично витіснили з міжнародних відносин класичні збройні конфлікти міжнародного характеру. Така тенденція ді-